

УДК 343.9

В. М. Дрьомін
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
член-кореспондент
Національної академії правових наук України

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК КРИМІНОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ І МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

Значним здобутком сучасної кримінології є накопичення величезного масиву статистичних даних щодо динаміки та структури злочинності, аналіз різних аспектів детермінації та організації профілактичної діяльності. Разом із тим гостро відчувається дефіцит наукових теорій, які узагальнюють дані процеси та пропонують суспільству нову оцінку кримінальної реальності. Очевидно, що вітчизняна кримінологія не може впродовж багатьох десятиліть ґрунтуватися на теоретичних постулатах, сформульованих ще в роки «боротьби з імперіалізмом». Нині стан теоретичної думки в кримінології характеризується пошуком та обґрунтуванням нових концепцій причин та протидії злочинності. Однією з таких теорій може стати інституціональна теорія злочинності та криміналізації суспільства.

Інституціоналізм не є новітньою концепцією. Ще Е. Дюркгеймом та Р. Мертоном було переконливо доведено, що аналіз девіантної поведінки передбачає вивчення соціальних інститутів, процесу «інституціоналізації порушень інституціональних правил». Формування інституціонального напрямку в правознавстві пов'язане з іменами М. Оріу, Л. Дюгі, Г. Гурвича, П. Сорокіна, Ж. Ренара. Помітне місце в західній науці займає інституціональний підхід до вивчення злочинності в межах теорії «економіки злочинів та покарань» (Т. Шеллінг, Г. Беккер). У 1992 р. Г. Беккер був удостоєний Нобелівської премії за «поширення сфери мікроекономічного аналізу на цілий ряд аспектів людської поведінки і взаємодії». Інтерес до проблем злочинності в контексті інституціональної теорії виявляли лауреати Нобелівської премії М. Фрідмен, Д. Стіглер, Дж. Б'юкенен. Лідером неоінституціонально-еволюційної теорії справедливо називають американського вченого, лауреата Нобелівської премії Д. Норта, який створив широку концепцію інститутів та інституціональної динаміки. Для розвитку інституціональної теорії криміналізації суспільства важливо підкреслити, що в основі інституціоналізму Д. Норта знаходиться теорія людської поведінки. У 90-х роках минулого століття американські кримінологи С. Месснер та Р. Розенфельд обґрунтували «теорію інституціональної аномії».

У радянській кримінології інституціональний підхід до вивчення злочинності в його сучасній інтерпретації не застосовувався, хоча певний інтерес до соціальних інститутів був завжди. Видатний кримінолог А.М. Яковлев уже в 1985 р. приділив серйозну увагу соціальним інститутам у своїй книзі «Теорія кримінології та соціальна практика», а також у монографіях «Соціологія економічної злочинності» (1988), «Соціологія злочинності (кримінологія): Основи загальної теорії» (2001).

В Україні інституціональна теорія як кримінологічна концепція обґрунтовувалася автором цієї статті [1]. Окремі проблеми інституціоналізації тіньової економіки досліджувалися В.М. Поповичем. Про кримінологічні аспекти інституціональної теорії в межах соціологічних досліджень злочинності пишуть С.А. Гриценко та І.П. Рущенко.

У Росії інституціональний підхід до вивчення злочинності застосовують Н.Б. Бараєва, С.Ю. Барсукова, Л.В. Гевелінг, Я.І. Гілінський, С.П. Глінкіна, В.М. Єсіпов, В.В. Колесников, І.М. Клямкін, Л.Я. Косалс, Ю.В. Латов, А.М. Олейник, В.В. Радаєв, Р.В. Ривкіна, Г.О. Сатаров, Л.М. Тимофеев та інші відомі науковці. Праці вітчизняних та зарубіжних учених мають велике теоретичне та практичне значення. Однак доводиться констатувати, що у вітчизняній кримінології відсутні дослідження злочинності, які б ураховували не тільки кримінальну ситуацію в Україні, але й кримінологічні аспекти соціально-політичних та економічних реформ, які корінним чином змінили інституціональний дизайн суспільства. Заповнити таку прогалину можливо за допомогою інституціонального аналізу злочинності.

У 60-х роках минулого століття в руслі економічного неоінституціоналізму було створено «економіку злочинів і покарань» (economics of crime and punishment). Одним із фундаторів економічного аналізу злочинності абсолютно аргументовано слід вважати американського економіста-кримінолога Т. Шеллінга, який у 1967 р. писав, що «багато принципів вивчення економіки й бізнесу... офіційного світу (upperworld) можуть з відповідною модифікацією бути придатними... і для вивчення злочинного світу (underworld) [2].

Концептуалізацію «економіки злочинів і покарань», як наряду неінституціональних досліджень, традиційно пов'язують із публікацією в 1968 р. роботи американського економіста Г. Беккера «Злочин і покарання: економічний підхід» [3]. У своєму аналізі він виходив із того, що злочинці – не психопатологічні типи і не жертви соціального пригноблення, а раціональні агенти, які передбачувано реагують на наявні можливості й обмеження. Вибір злочинної професії необхідно розуміти, як нормальне інвестиційне рішення в умовах ризику і непевності. Звідси випливає, що рівень злочинності повинен залежати від співвідношення пов'язаних із нею вигод і витрат (і грошових, і негрошових). Він визначатиметься різницею прибутків від легальної і нелегальної діяльності, вірогідністю бути в'язаним і засудженим, тяжкістю покарання тощо.

У 1992 р. Г. Беккер був удостоєний Нобелівської премії з економіки за «поширення сфери мікроекономічного аналізу на цілий ряд аспектів людської поведінки і взаємодії, включно з ринковою поведінкою». «Економічний підхід до соціальних питань», – так сам Г. Беккер визначає суть своєї концепції. «Модель раціонального вибору забезпечує найбільш перспективну основу, яку маємо в нашому розпорядженні, для уніфікованого підходу представників суспільних наук до вивчення соціального світу», – заявив Г. Беккер у своїй нобелівській лекції [4]. Така експансія («економічний імперіалізм») спричинена уявленням про принципову раціональність людської поведінки.

Принагідно варто зазначити, що інші прихильники економічної теорії злочинності стверджують, що злочинці діють відповідно до позитивних або негативних стимулів, і що кількість злочинів залежить, таким чином, від приватних і суспільних ресурсів, виділених на правоохоронну діяльність (law enforcement) та інші способи заборони злочинності [5]. Фундаментальна ідея цієї концепції полягає в тому, що рівень злочинності негативно корелює з альтернативними витратами, із вірогідністю і суворістю покарання, але позитивно – із вигодами від злочинної поведінки. Потенційні злочинці завбачливо зважують можливий прибуток від злочину, порівнюючи його з можливими втратами від покарання. Вони обирають той вид діяльності, який максимізує їхній добробут. Злочини у такому разі розглядають як економічний феномен і диференціюють на дві групи – «злочини із жертвами» і «злочини без жертв». Злочинність і боротьба з нею є протиставленням раціональних правопорушників і тих, хто прагне бути ефективною силою правопорядку [6].

Необхідно зауважити, що економічна концепція злочинності передбачає вивчення впливу на рівень злочинності не тільки правових, але й інших інститутів. Як акцентував Г. Беккер, більш ґрунтовним способом заборони злочинності, ніж асигнування на поліцію і в'язниці, є збільшення витрат на поліпшення можливостей легальної зайнятості для підлітків, бідних та інших соціальних груп, найбільш схильних до вчинення злочинів. Це передбачає, зокрема, підвищення якості шкільного навчання, зменшення безробіття, реалізацію політики зміцнення сім'ї. Таким чином, на думку Г. Беккера, злочинність багато в чому залежить від суспільної політики – політики не тільки в правоохоронній сфері, але й у галузі освіти і багатьох інших сферах життя суспільства. Покращення цієї політики може істотно вплинути на зниження рівня злочинності [7].

Неінституціональний підхід до осмислення злочину і покарання спричинив формування ряду самостійних концепцій і був відображений у «моделі альтернативного вибору» (раціональний злочинець за Г. Беккером), моделі портфельного вибору (раціональний злочинець за А. Ерліхом, Дж. Хейнеке); дилемі покарання (за Дж. Б'юкененом); економічній теорії рекету як нелегальної правозахисної діяльності (за Д. Гамбетте); теорії мінімізації сукупних втрат суспільства від злочинності (модель К. Ескриджа, Л. Філіпса – Р. Воті); мінімізації суспільних втрат від правопорушень (за Р. Андерсеном); максимізації корисності витрат на правоохоронну діяльність (модель М. Рейнолдса); економічних принципах діяльності судової системи (за Р. Познером); позасудове визначення покарання і його економічна ефективність (за У. Ландесом) [8; 9]. Інтерес до проблем економіки злочинів і покарань виявляли відомі економісти: М. Фрідмен (лауреат Нобелівської премії з економіки 1976 р.), Д. Стіглер (лауреат 1982 р.), Дж. М. Б'юкенен (лауреат 1986 р.), У. Ландес, П. Рубін, М. Олсон, Р. Таллок, Л. Туроу, Д. Фрідмен та багато інших [10].

Інституціоналізм активно проникає в кримінологічну науку, дозволяє знайти цікаві ракурси дослідження злочинності й отримати цінні результати [11]. Водночас очевидно, що одновимірний підхід до злочинності з позиції економічного інституціоналізму не вичерпує повністю всі можливості цієї міждисциплінарної методологічної теорії.

У 90-х роках минулого століття в США сформувалися інституціональні теорії злочинності, що ґрунтуються на соціологічному інституціоналізмі й стали значним кроком уперед у напрямку формування власне кримінології інституціоналізму. Значної популярності набула

теорія аномії Е. Дюркгейма, згодом розвинена Р. Мертоном, про що детальніше буде розкрито нижче.

У 2006 р. за редакцією дослідника Р. Розенфельда було опубліковано фундаментальну монографію «Злочинність і соціальні інститути» [12]. Її авторами стали відомі учені Г. Бернберг, Б. Сімс, Е. Керрі, Ф. Т. Каллен, Ю. Саволайнен, Т. Годсей, Дж. Каллен.

Варто зазначити, що у США поширена інституціональна кримінологічна концепція – теорія інституціональної легітимності. Зокрема, у книзі вченого Г. Лафрі «Втрачаючи легітимність: вулична злочинність і пониження соціальних інститутів в Америці» розглянуті традиційні теорії злочинності та їхня здатність пояснити зміни в рівні вуличної злочинності в США у післявоєнний період. Дослідивши дані, що охоплюють понад півстолітній період, Г. Лафрі дійшов висновку, що соціальні інститути є ключем для розуміння хвиль злочинності, які періодично наростають у США. Установлено, що злочинність зростала одночасно з настанням політичних криз і нестабільності, економічних стресів і сімейної дезінтеграції. Подібні зміни особливо стосувалися расових меншин. Американське суспільство реагувало на це інвестиціями в кримінальну юстицію, освіту й інститути соціального забезпечення. На думку Г. Лафрі, стабілізація традиційних соціальних інститутів і вплив на них нової фінансової політики спричинили певне зниження рівня злочинності у 90-х [13].

Аномічна теорія Р. Мертона, на думку Г. Лафрі, також не може пояснити сплески злочинності в певний час, оскільки передбачає, що інституціональна аномія – це постійна і стабільна ознака американського суспільства. Економічні теорії не спроможні дати подібне пояснення через незрозумілий парадокс «злочину посеред достатку», характерний для сплесків злочинності в періоди економічного зростання. Культурологічні теорії девіантності також не можуть дати вичерпну відповідь на запитання про те, чому кількість злочинів варіюється, і чому час від часу підвищувався рівень злочинності, особливо серед молодих афроамериканців чоловічої статі, а потім стабілізувався, якщо припустити, що в суспільстві існує постійний «нижчий клас». Г. Лафрі дійшов висновку, що найбільш чітке теоретичне пояснення може дати концепція втрати інституційної легітимності. На його погляд, політичні, економічні й сімейні інститути регулюють злочинність шляхом зменшення мотивації окремих осіб і посилення формальних і неформальних соціальних контрольних механізмів. Соціальні зміни, які призвели до втрати довіри до політичних інститутів, колективні дії

та протести, економічна нерівність й інфляція, економічні та ідеологічні проблеми в американській сім'ї є серйозною загрозою для інституційної легітимності, а отже, можуть пояснювати зміни в рівні злочинності упродовж певних періодів часу. Крім того, Г. Лафрі вважає, що за забезпечення стабільності в суспільстві відповідають три основні види інститутів – політичні інститути (під час прийняття законів і здійснення кримінального правосуддя), економічні інститути (дають людям можливість задовольняти їхні матеріальні потреби) і, переважно, сімейні інститути. Констатуючи кризу легітимності в усіх вищезгаданих інститутах, Г. Лафрі саме нею пояснює сплеск злочинності, зазначаючи, що зміни в одному спектрі інститутів неминуче зумовлюють зміни в інших [14].

Теорію Г. Лафрі сприйняло багато вчених. Вона була застосована, зокрема, для дослідження зовнішніх чинників, що впливають на природу вбивств. У цій теорії акцентовано на тому, що порівняно із соціальними умовами в 70-х і 80-х роках минулого століття зараз збільшилася небезпека, пов'язана з утратою легітимності сімейних інститутів (розлученням, самотнім вихованням, підвищеною трудовою зайнятістю жінок) [15].

Теорія легітимності, запропонована Т. Тайлером як розвиток концепції Г. Лафрі, передбачає, що сприйняття легітимності відіграє основну роль у переконанні добровільно дотримуватися правових норм. Люди дотримуються цих норм тому, що вважають це легітимним, а не тому, що бояться покарання. Творці права і його виконавці досягали набагато більшого у створенні правових систем, що заслуговують на повагу, ніж під час посилення санкцій. На думку Т. Тайлера, люди виконують положення закону тому, що вони вірять у легітимність відповідної влади [16].

Аналізуючи інституціональну легітимність, Б. Харкорт пише, що люди реагують на справедливість інститутів і процедур: поведінка окремої особи відображає, як кожна людина сприймає інститути соціального контролю. Коли такі інститути й процедури вважають справедливими, люди найімовірніше виконуватимуть правила, передбачені ними [17].

Б. Форт указує на те, що злочинність сигналізує про ослаблену легітимність державних норм – про втрату почуття обов'язку і законності, нездатність співвідносити суспільну мораль і особисті інтереси. Однак, як зауважує Б. Форт стосовно ситуації у США, перераховане не стосується втрати найважливіших цінностей суспільства. В основному злочини вчинюються для того, щоб досягти матеріального успіху або уникнути фінансових проблем і мають на меті

не бути бідним – мети всього американського суспільства. Злочинці досягають її офіційно забороненим способом, який, проте, набув широкого застосування. Легітимність формальних правових норм поведінки послаблюється саме тому, що вони перешкоджають досягненню мети «не бути бідним». Таке сприйняття, безумовно, послаблює стримувальний ефект збільшення санкцій [18]. У подібній інтерпретації теорія інституціональної легітимності в цілому не суперечить теорії інституціональної аномії, але зачіпає інший пласт існування і функціонування соціальних інститутів.

Будь-яке дослідження, спрямоване на вивчення злочинності в контексті теорії соціальних інститутів, безумовно, ґрунтується на вивченні конкретного інституціонально-правового простору, внаслідок чого його зміст відображає національну і регіональну специфіку досліджуваних об'єктів. Разом із просторовим у цьому випадку важливим є часовий чинник, оскільки інституціональний дизайн суспільства, на відміну від властивостей людини як біологічної істоти, перебуває в рухомому, динамічному стані.

Інституціональний підхід до вивчення злочину і покарання, таким чином, є питанням методологічним, а інституціональні теорії, з позиції яких тлумачать злочинність, обов'язково відображають не тільки загальні закономірності, але й специфіку місця і часу соціального буття та наповнюються різним змістом. З огляду на це варто зазначити, що сліпе запозичення концепцій, адаптованих до умов різних країн та історичних періодів, безумовно, контрпродуктивне, проте освоєння методологічного підходу, розробленого у контексті цих концепцій, може дати цінний інструментарій для наукового пошуку і важливих практичних рішень у протистоянні злочинності. Це особливо важливо в умовах пострадянських країн, які за історичними мірками миттєво опинилися на «руїнах» не тільки свого соціального устрою, але й багатьох наукових, зокрема, кримінологічних догматів.

Література:

1. Дремін В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография / В.Н. Дремін; Одес. нац. юрид. акад. – О.: Юрид. л-ра, 2009. – 616 с.
2. Schelling T.C. Economic Analysis and Organized Crime / T.C. Schelling // U.S. The president's commission on law enforcement and administration of justice. Task force report: organized crime. Annotations and consultants paper. – Washington, 1967. – P. 114–126 (p. 114).
3. Becker G.S. Crime and punishment: an economic approach / G.S. Becker // Journal of Political Economy. – 1968. – Vol. 76. – № 2. – P. 169–217.
4. Becker G.S. The Economic Way of Looking at Life / G.S. Becker // Nobel Lecture. – 1992. – 27 p.
5. Ehrlich I. Crime and punishment / I. Ehrlich // The New Palgrave : A Dictionary of Economics / Ed. by J. Eatwell, M. Milgate, P. Newman. – L., 1987. – Vol. 1. – P. 721–724.
6. Becker G.S. Rational Addiction and the Effect of Price on Consumption / G.S. Becker, M. Grossman, K.M. Murphy // The American Economic Review. – 1991, May. – P. 237–241.
7. Becker G.S. Crime and punishment: an economic approach. – P. 169–217.
8. Латов Ю.В. Экономическая теория преступлений и наказаний («экономические империалисты в гостях у криминологов») / Ю.В. Латов // Вопросы экономики. – 1999. – № 10. – С. 60–75.
9. Латов Ю.В. Экономика вне закона: очерки по теории и истории теневой экономики / Ю.В. Латов. – М.: Моск. общ. науч. фонд, 2001. – 281 с.
10. Дремін В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография / В.Н. Дремін; Одес. нац. юрид. акад. – О.: Юрид. л-ра, 2009. – 616 с.
11. Энторф Х. Преступность с экономической точки зрения: факты, теория и статистика / Х. Энторф // Политэконом = Politeconom. – 1997. – № 1. – С. 56–63.
12. Crime and Social Institutions / Ed. by Richard Rosenfeld. – Ashgate Publishing Co., 2006. – 549 p.
13. Lafree G. Losing Legitimacy: Street Crime and Decline of Social Institutions in America / G. Lafree. – Westview Press, 1998. – 240 p.
14. Lafree G. Losing Legitimacy: Street Crime and Decline of Social Institutions in America. – P. 223–224.
15. Miethe T.D. Rethinking homicide: exploring structure and process underlying deadly situations / T.D. Miethe, W.C. Regoeczi, K.A. Drass. – Cambridge University Press. – 2004. – P. 32–33.
16. Tyler T.R. Why People Obey Law / T.R. Tyler. – Edition 2. – Princeton University Press. – 2006. – 299 p.
17. Bernard E. Harcourt. Capers B. Crime, Legitimacy, and Testifying Paper presented at annual meeting of Law and Society Association [Electronic resource] / Bernard E. Harcourt. – Berlin : TBA, 2007 – Access mode : http://www.allacademic.com/meta/p177422_index.html.
18. Forst B. The Socio-economics of Crime and Justice / B. Forst. – M.E. Sharpe, 1993. – P. 57–58.

Анотація

Дремін В. М. Інституціоналізм як кримінологічна теорія і метод дослідження злочинності. – Стаття.

У статті розглядаються методологічні питання становлення та розвитку інституціональної теорії злочинності з позицій економічного, соціологічного і політологічного інституціоналізму. Обґрунтовується висновок, що інституціональний підхід до злочинності в даний час набуває особливої актуальності, так як спосіб життя і стандарти поведінки людини формуються в рамках соціальних інститутів, в основі яких лежать соціальні практики. В умовах соціальної дезорганізації і аномії відбувається деформація і криміналізація соціальних практик і, відповідно, соціальних інститутів.

Ключові слова: кримінологія, злочинність, інституціоналізм, соціальні інститути, криміналізація соціальних практик.

Аннотация

Дремин В. Н. Институционализм как криминологическая теория и метод исследования преступности. – Статья.

В статье рассматриваются методологические вопросы становления и развития институциональной теории преступности с позиций экономического, социологического и политологического институционализма. Обосновывается вывод, что институциональный подход к преступности в настоящее время приобретает особую актуальность, так как образ жизни и стандарты поведения человека формируются в рамках социальных институтов, в основе которых лежат социальные практики. В условиях социальной дезорганизации и аномии происходит деформация и криминализация социальных практик и, соответственно, социальных институтов.

Ключевые слова: преступность, институционализм, криминологическая теория, социальные институты, криминализация социальных практик.

Summary

Dryomin V. M. Institutionalism as criminological theory and method of crime study. – Article.

In this article author examines methodological issues of formation and development of institutional theory of crime in terms of economic, sociological and political institutionalism. The conclusion is made that institutional approach to crime is currently gaining particular importance, given that lifestyle and behavioral standards are formed within framework of social institutes, which are based on social practices. Under conditions of social disorganization and anomie, social practices are being deformed and criminalized, as consequently are social institutes.

Key words: criminology, crime, institutionalism, social institutions, criminalization of social practices.